

TÜRKÜYÜN YADDAŞ İNTİBAHI

Azər Turanın doğum gününə

*“Dağlarım, mavi pənbə dağlarım,
Babalığımın torpağı, atalarımın məskəni!”
Ç.Aytmatov. Daniyarın türküsü...*

Azər Turanın yaradıcılıq salnaməsində mənəvi və estetik qanunauyğunluq səviyyəsinə qalxan bir xüsusiyyət var. O, öz yaşam kredosunu örnək bildiyi şəxsiyyətlərin ömür fəlsəfəsinə uyğun qurub. Əsas olan daha bir məqam var. Mətnlərində zamanla gözəl qurulmuş bir dialoqa nail olması. Nə mənada? V.Nabokov Tolstoyla bağlı düşüncələrində yazır: “Tanıdığım yeganə yazıçı odur ki, saati sayısız oxucuların saati ilə həmişə düzdür. Əslinə qalanda, orta statistik oxucunun onu sevməsinin səbəbi Tolstoyun öz əsərlərinə bizim zaman hissimizə bərabər düz gələn dəyərlər qata bilməsidir”.

Sözle, yaradıcılıqla məşğul olan insan üçün bu, çox vacib amildir. Şairni, nasirmi, yoxsa ədəbiyyatşünasni, fərqi yoxdur, əsas məsələ meydana qoyduğu məndə zamanın tarazlığının duyulmasıdır, həyatını müxtəlif dövrlər insanlarının zamanlarına uyğun biçimdə qurmasıdır. Bu isə asan deyil, yazan şəxsədən həm də fədailik istəyir. Şəxsi istəklərini ayaq altına qoyub dəyərlərini qaldıra bilmək gücü tələb edir. Diqqət etsək, bütün sözləyə verən, mücadiləsi uğruna ömür nisar edənlərin ədəbi yaşamaq haqqı qazanmasını sirri bundadır.

Azər Turanın ömür fəlsəfəsini iki əsas söz müəyyənləşdirir: Məfkurə və Sənət! Onun bütün tale mətnləri bu iki düşüncənin təlimində doğulub. Türkcülük və turançılıq yolunda fikir zəlzələsi yaratmış nəhəng şəxsiyyətlər, mənəviyyəti irfan işığı, kamillik zirvəsi ilə yoğrulmuş müridi-ərənlər, həyatları yarıda qırılmış qərib və nakam ruhlar. Onun yazılarında tarixin səsinə eşitmək olur. Bu baxımdan, yazdıqları ilə ən dərin təməldə durmağa da haqqı çatır, ən işıqlı uzağı, zirvəni görməyə də milli-mənəvi əsaslar verir. Yaradıcılığında keçmiş və çağdaşlığın vəhdəti, onların eyni müstəvidə cəmlənməsi bədii üsul kimi daim funksionaldır. Dünya bədii-estetik təfəkkürünə əsrlərlə hökmanlıq etmiş antik ədəbiyyata dərin marağı, romantizmin xəyal pərdəsi fonunda bərpasını tapmış milli mövzulara müraciəti, daim arxetip obraz və süjetlərin aktualandırılması və bu günə əlaqələndirilməsi Azər Turanın bütün mətnlərinin özülündə müxtəlif formalarda ehtiva olunur. İncəsənətin bütün sahələrinə eyni səviyyədə bələdliyi, çağdaş dünyanın düşüncə sistemlərini müəyyənləşdirən paradigmatlara vəqif olması ona mətni oxumağa hər cür imkan yaradır və Azər Turanın sərhədsiz və universal zəkası sayəsində mətn artıq qapalı deyil, geniş, hüdsuz kulturoloji struktur sistemlərinin qavrayış və dərk etmə proseslərinin predmetinə çevrilir.

Onun istənilən mövzuda yazdığı məndə fikir mahiyyətdə işıq sürəti ilə nüfuz edir, mənə ağırlaşır, söz sıxılır və rəng qatılır. Məncə, sırr də, sehr də məhz buradadır. Hər cür ruhsal-ruhani məxələlərə bələdliyindən tutmuş, dünya sivilizasiyasının ən son, modern düşüncə qatında təmərküzləşən boya, səs və söz səciyyəsinə vəqif olması və bunları predmetə yüksək səriştə ilə təbii etməsində! Avropada hər yeni intibah dalğası elmlə dinin arasında ki yeni qaynaqdan doğulduğu kimi,

ELNARƏ AKİMOVA,
YAP İdarə Heyətinin üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunda şöbə
müdiri

Azər Turanın məqalələrindəki bu sintezdən - yəni, elmlə sənətin iç-içə təhlil üsulundan da yeni oriyentir nişan verən, zamansızlığı, in-

təhəsizliyi təmsil edən örnəklər hasilə gəlir. Onun “Yatmış şəhərin yuxusu - Ucal Haqverdiyev”, “Caz, sadəcə, musiqi deyildir”, “Dünyanın Cavad mifi”, Xalq rəssamı Sakit Məmmədovun “Qarabağnamə”si haqqında yazdığı “Qarabağ apofeozu” məqalələri ədəbi, tarixi, mifoloji, dini və mədəni mətnlərin simbiozu kimi müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Buradakı mətn çoxluğu arxetiplərdən danışmağı xüsusi şərtləndirir. Ümumiyyətlə, Azər Turanın istənilən məqaləsində arxetiplərin iştirakı həm şifrlənmiş informasiya daşıyıcısı rolunda iştirak edir, həm də oxucunun düşüncə, duyğu və davranışını hərəkətə gətirmək missiyası daşıyır. Tanınmış strukturalist Levi-Strossun belə bir fikri var: “Şüuraltı - fərdi lüğətdir, bizim hər birimiz öz fərdiliyimizin leksikasını yazırıq. Və şüursuzluq onu öz qanunları ilə elə təşkil edir, ona elə mənə və dil verir ki, nəticədə bu lüğət bizə və başqalarına aydın olur”.

“Fərdiliyin leksikası”! Azər Turanın hipermətnlərindəki özəlliyi açan ən uğurlu ifadələrdəndir. Əsərlərindəki dil, üslub müstəsnalığı, leksik-semantik və sintaktik bütövlüyün ahəngi, düşüncə, təxəyyül sınırlarının sərhədsizliyi, zəngin erudisiya onun hər cür intermətn yaratma potensialını meydana qoyur. Yəni əsas mövzu, ideya müəyyən nüvə ətrafında fokuslansa da, çeşidli törəmə yazı növlərini görmək çətin olmur. Rəsul Rzanın “Rənglər”i, Toğrul Nərimanbəyovun “Nar”ı, Vaqif Mustafazadənin “Caz”ı və s... Azər Turan onların hər birinə fərqli estetik, fərqli münasibətlə yanaşır, istinad etdiyi bütün poetik və kulturoloji etüdləri bir yerə cəm edərək tamam fərqli düşüncə fəzasının fəvqünə yerləşdirir. Bu düşüncə fəzası Azər Turanın mətnlərinin ən səciyyəvi məkan göstəricisidir. Nədən yazırsa, predmetə aid bütün nəsnələr dünyanın hansı başında olursa olsun, bir araya gətirilir. Bu intertekstuallıq səpələnmiş yaddaş qəlpələrini bərpə edib eyni çatı altında “oxumağa”, dərk və həzm etməsi imkan yaradır. Çünki Azər Turan dünyanın müasiri olduğu fəlsəfi-estetik təfəkkür tiplərinin ehtiva olunduğu Sənəti axtarır, daxilində ənənəvi-klassik ifadə modelləri ilə yanaşı, həm də dünyanı fərqli dərk və əksətdirmə prinsipinə əsaslanan avanqard xarakterli konsepsiyaların ehtiva olunduğu Sənəti!

Əsl sənət həmişə siyasət və ideologiyalardan üstündür. Azər Turanın sənət baxışında bu, belə səciyyəlidir, bütün qaydalar, bütün etalonlar onun yanaşmasında, onun yaratdığı iyerarxiyada pozulur, Bodriyarın sözləri ilə desək, “bütün fərqliliklər eynilikdə əriyir”. Bura qədr olan sənətə zidd nöqtəyi-nəzərlər eyni, vahid, birmənalı baxış sferasında görünməz olur. Niyə? Çünki onun mətnlərində aranan yalnız ədəbiyyatın yeri və səviyyəsi, onu idrak və fəhm məqamıdır. Azər Turan fərqli kulturoloji kontekst və zamanlarda mövcud olmuş, dünya bədii-estetik və fəlsəfi fikrinin təsəvvür sınırlarını genişləndirən bütün mənəvi intibah nümunələrini yazılarının təhlil predmetinə daxil edir. Din, mifologiya, ədəbiyyat, o cümlədən incəsənətin bütün sferaları gerçəklik adlanan ucsuz-bucaqsız ələmi dərk etmənin müxtəlif formaları kimi mətnlərdə daim funksional görünür.

Azər Turanın türkçü kimi obrazı nəhəngdir, onun istənilən yazısını oxumaq bəs edir ki, təfəkkür və əqidə vüsətinin hüddullarını təsəvvürə gətirib öyünə bilək. O, türkün min illik tarixindən gəlir, dünya tarixində, məfkurə yaradılışında, millət kimi formalaşmaqda türk ruhunun önəmli rolundan bəhs edir. Türk sultanlarının hünerləri ilə toplumdan millətə, dövlətə çevrilən xalqın zəngin dəyərlər üstə yüksəlişini hər məqalə, hər mətn boyu göstərməyə çalışır. Onun hasilə gətirdiyi ən gözəl, ən konseptual kitablarının nüvəsində türkcülük amili, Rüstəm Kamalın təbirincə desək, “bir məfkurənin poetikası” dayanır. “İrfan çobanı”ndakı “Qaval fəziləti” - “Cavidnamə”ni, “Qafqaz İslam Ordusu Neftçalada -

1918” - “Darülmöminin” kitabını, “Turanın ermişi” - “Əli bəy Hüseynzadə”ni, “Ağrıdan yaranmış söz” məqaləsi “Fəryadın metafizikası” - modernizm silsiləsini hasilə gətirir. Tale yolu yarıda qırılan, ədəbi irsi itirilmiş zamanın güdazına getmiş insanların tarixi haqqını özünə qaytarmaq missiyası var bir də... Repressiya qurbanları olan Ömər Faiq Nəmanzadə, Hüseyn Cavid, Bəkir Çobanzadə, Ağa Mirbəyir Ağazadə, Özbək Abdurrauf Fitret... Bir də özbək əsilli alim, şəhid türkoloq, Mahmud Kaşqarlıın “Divan”ının ilk tərcüməçisi Xalid Səid Xocayev. Onun itmiş divanının tapılması uğrunda Azər Turanın illərdə apardığı mücadilə bugününümüzdə qədrə uzanan axtarış və uğurun predmetidir.

“Divani-lüğət-it türk”ün Azərbaycan türkçüsünə dünyada ilk dəfə Xalid Səid tərəfindən tərcümə edildiyini vurğulayan Azər Turan, həmçinin bu qədim mətnin türkşünaslığın çağdaş prinsipləri baxımından ilk izahlı, elmi tərcüməsinin yaradılması prosesinin də Xalid Səid Xocayev məxsus olduğunu hələ 2009-cu ildə yazdığı “Xalid Səid Xocayev - şəhid türkşünas” kitabında bildirmişdir. Azər Turan bununla yalnız bir alimin haqqını bərpə etməmiş, həmçinin türk əxlaqının, türk mənəviyyətinin kökündə dayanmış bu qiymətli divanın ilk tərcüməsinin bizə məxsus olmasını xüsusi məhəbbət və maraqla vurğulamışdır. Və buradan yola çıxaraq əsas, önəmli sayılan bir faktı aktualandırmışdır: Xalid Səidin tərcümə etdiyi “Divani-lüğət-it türk”ün bu günəncə nəşr edilməməsi faktını. Belə bir acı reallığı davam etməsi, meydana olan məlum fakta göz yumulması çağdaş türkologiya, dilçilik elmimiz üçün üz qarasıdır, demişdir. Müəllif haqlı olaraq, 1935-1937-ci illərdə Azərbaycanca tərcümə olunmuş “Divan”ın üzə çıxarılaacağı təqdirdə Bakının dünya türkologiyasındakı nüfuzuna əsaslı nüfuz əlavə olunacağı məsələsini elmi dövrüyyəyə gətirmişdir. Nəhayət, bu çəbalər səmərəsinə vermiş, uzun illər hökm sürən “xüsusi və davamlı bir etinasızlıq” dalğası yarılmış, Mahmud Kaşqarının “Divani-lüğət-it türk” əsərinin Xalid Səid tərəfindən edilən tərcüməsi 2023-cü ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən aşkarlanıb çap edilmişdir. Xalid Səidin ruhu dinclik tapıbı bilmirəm, amma bu, Azər Turanın bu yöndə illərlə apardığı mücadilənin tamamlanma nöqtəsi kimi tarixdə qalacaq.

Azər Turanı böyük fikir adamı Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında ontoloji dəyərlərlə birləşdirən ortağ nöqtə də elə bu mücadilələrdə ehtiva olunan keyfiyyətlərdir: dəyərə münasibətdə sarpnaması, əlinin titrəməməsi, güzəştisiz milli mövqə sərgiləməsi! O məqam ki, özünün də yaradıcılığında daim bütöv, qayəli və konseptualdır. Bu mənada, Azər Turan bizim milli mətbuatımızda itirilməyən ziyalılığın simasıdır.

Xüsusilə, onun siyasi-fəlsəfi publisistikası ermənilərin türkə qarşı xudbin oyunlarının ifşasına, türk mədəniyyətinin dərin qatlarını üzə çıxarmağa yönəlmiş, türkün özəli ruhunun bərpası üçün tarix yazan müzəffər ordumuzun, Qarabağ dağlarına mərc edən müqəddəs şəhidlərimizin fədakarlığına, “dəmir yumruğu” tarixin qapazı kimi ermənilərin başına endirən Ali Baş Komandanımızın misilsiz hünərinə qoyulan böyük söz abidəsidir. Erməni şovinizminin həyata keçirdiyi tarixi-siyasi proqramın ideya kökləri, qlobal motivləri və strateji hədəfləri, mənəvi terroru özlərinin aşkar üsuluna, fəal cəbbəxanasına döndərən düşmənin məkrinə qarşı türkün bəşəri sivilizasiyaya verdiyi töhfələr, türkün sözündə və sənətində əksini tapmış potensial - Azər Turan çağdaş

proseslərə tarixin varlıq yuvasından - məfkurə yaddaşından baxır. Bu yaddaşda heç nə unudulmur. Nə dünyanın acı təcrübəsi, nə bugünün şəərəfli lövhələri: “Bir az əvvəl Şuşa məscidindən bir görüntü yayımlandı. Şuşaya bayraq sancan dünyanın ən güclü əsgəri 28 illik həsrət-dən sonra Gövhər Ağa məscidinin döşməsini süpürürdü... Məfkurəvi müharibəmiz - Qarabağ savaşı Türk gücünün və Türk ruhunun zəfəri ilə başa çatdı... Tanrı türk qorusun!”

Yaradıcılığında qərar tapan modern sənət axtarışlarına, çağdaş ədəbi proseslə bağlı dərin və tutumlu təhlillərinə baxmayaraq, Azər Turanın mətnləri türklüyün yaddaş intibahıdır. İdeal və əməllərin təmsalında min illik mənəvi dəyər və intellekt potensialımızla qürur duyduğumuz vəsələ olan qiymətli arsenalıdır. Bu yazılar türk və turan ənənələrinin fəlsəfəsini, onun zəngin mədəniyyətinin leksik-semantik-bədii mənasını özünə qaytarır. Türküstəndən üzə Qafqaza, Anadoluya, Kiçik Asiyaya yön almış hikmət sahiblərimizin irsini, türklük və islam ənənələrinin, ruhu elm və irfan işığı ilə yoğrulmuş din və tərifiqət müridlərinin həyat və əməl yolçuluğunu “vahid türk kulturu” məkanı üçün ortağ sərvətə çevirir. Onları bütün türk dünyası ilə bağlı mədəni-mənəvi təmərküz nöqtəsi də adlandırmaq olar. Tarix və mədəniyyətin bütün qatlarını tapmaq olar bu yazılarda.

Bir neçə il əvvəl, haqqında yazdığım “Uzun, incə bir yolda - Azər Turan ömrü” kitabında səsləndirdiyim bir fikri xatırlayıram: hər kəsin həyatında bir Azər Turan olmalı! Dürüst, işıqlı, etibarlı, sağlam əqidə və mənəviyyətdə malik kimlik sahibi. Bu gün bunu daha yüksək hüduda aidləyərək demək istəyirəm: hər millətin, hər xalqın içində onu təmənnasız, bütün varlığı ilə sevməyən bir Azər Turan olmalı! Çünki onun bütün yazıları milli kimliyimizin genetik kodlarını nişan verən qürur türkülləri, türk məfkurəsinin yaddaş məxəzidir. Bütün ömrü bu müqəddəs əməl uğruna savaşırlar keçmiş, durulmuş, əqidə və əməl bütövlüyü kəsb etmişdir...

O, ucsuz-bucaqsız azlardan biridir. Ədəbiyyatda ələ insanlar var ki, hər gün haqqında yazdırmalarına, təbliğatları üçün əldən getməklərinə rəğmən gurultulu səhi-fələrin və heç nədən hay-küylərin özləri ilə bərgə (bələk də, özlərindən qabaq!) qapanacağı şübhəsizdir. Çünki gələcəyə qalan Məndir! Əməkdir! Bir də ucsuz-bucaqsız Ədəbiyyat sevdası!

Bəli, “ucsuz-bucaqsız azlıq” (X.Ximenes)!

O azlıq ki, tarix və zaman həmişə onların məhvindən də firlanır.